

Julia Kościuk  
(Uniwersytet Jagielloński)

# NATUFIAN: KULTURA EPIPALEOLITYCZNA W DOBIE BLISKOWSCHODNIEJ NEOLITYZACJI

---

ABSTRACT

## NATUFIAN: AN EPIPALAEOLITHIC CULTURE ON THE VERGE OF NEAR EASTERN NEOLITHISATION

The Natufian culture occurs as direct genetic basis for the subsequent PPNA (Pre-Pottery Neolithic A culture) – the unit with more common usage of agriculture as a mean of gaining food sources. As such, in the Natufian there could be traced social changes, leading to constitution of order among human groups, getting more attached to occupied lands. It seems, that mentioned period was crucial in process of formation of idea of ownership – possibly at the beginning in term of whole group, then evolving towards personal property.

**KEYWORDS:** Natufian, PPNA, neolithization, development of societies, Middle East.

---

## Wstęp

Teren bliskowschodni jest zwykle uznawany za miejsce powstania koncepcji gospodarki rolniczej, ukierunkowanej na otrzymanie pewniejszego źródła pożywienia, niż ze zbieractwa i łowiectwa<sup>1</sup>. To właśnie tu zażyły także idealne warunki klimatyczne, biologiczne oraz kulturowe dla

---

1 P. Smith, L.K. Horwitz, *Ancestors and inheritors: a bioanthropological perspective on the transition to agriculturalist in the Southern Levant*, [w:] Cohen M.N., Crane-Kramer G.M.M. (red.), *Ancient Health: Skeletal Indicators of Agricultural and Economic Intensification*, University Press of Florida, Gainesville 2007, s. 207–222.

wprowadzania nowego trybu życia, bardziej osiadłego w porównaniu do okresów wcześniejszych<sup>2</sup>. Uważa się także, że to właśnie z tych terenów w późniejszym okresie w stronę Europy ruszyła fala ludności, będąca nośnikiem nowych idei<sup>3</sup>.

Takie zjawiska jednak powstają na podbudowie wcześniejszych kultur, w czasie trwania których społeczności gromadziły wiedzę i umiejętności. Warto zatem, dla pełnego obrazu rozwoju, zwrócić uwagę na jednostki epipaleolityczne, poprzedzające Neolit Preceramiczny A na terenach Bliskiego Wschodu. Uwidacznia się wtedy stopniowa ewolucja zachowań społecznych, w pewien sposób negująca nagłość „Rewolucji Neolitycznej”<sup>4</sup>, postulowanej przez niektórych badaczy.

Jednostką o szerokim zasięgu, niejako unifikującą wszystkie grupy społeczne zamieszkujące tereny zarówno strefy nadmorskiej lewantyńskiej, jak i suchej w obrębie Negewu i części Synaju, była kultura natufijska<sup>5</sup>. Jest ona ostatnią wyróżnioną jednostką, przynależącą do Epipaleolitu<sup>6</sup>. Porównując typowe znaleziska ze stanowisk natufijskich z wczesnoneolitycznymi można wnioskować o głębokim podobieństwie kulturowym, wskazującym na ciągłość między tymi społecznościami. Taka kontynuacja w zasadzie nie występuje w odniesieniu do wcześniejszych kultur epipaleolitycznych<sup>7</sup>.

- 2 O. Bar-Yosef, F. Valla, *The Natufian culture and the origin of the Neolithic in the Levant*, „Current Anthropology” 1990, vol. 31, no 4, s. 433–436; A. Belfer-Cohen, N.A. Goring-Morris, *Becoming farmers: the inside story*, „Current Anthropology” 2011, vol. 52, Supplement 4, s. 209–220; B.S. Düring, *Breaking the bond: investigations the Neolithic expansion in Asia Minor in the seventh millenium BC*, „Journal of world prehistory” 2013, vol. 26, s. 75–100.
- 3 F. Covard *et al.*, *The spread of Neolithic plant economics from the Near East to North-west Europe: a phylogenetic analysis*, „Journal of Archaeological Sciences” 2008, vol. 35, s. 42–56.
- 4 V. Childe, *Man makes himself*, London 1936. Zob. też: B.S. Düring, *Breaking the bond... , op. cit.*
- 5 A. Belfer-Cohen, N.A. Goring-Morris, *Becoming farmers: the inside story*, „Current Anthropology” 2011, vol. 52, Supplement 4, s. 209–220.
- 6 L.A. Maher *et al.*, *A unique human-fox burial from Pre-Natufian cemetery in the Levant (Jordan)*, PLoS ONE 2011, vol. 6, no 1, s. 1–10; D. Nadel, D. Rosenberg, *Late Natufian Nahal Oren and its satellite sites: some regional and ceremonial aspects, „Before Farming”* 2011, vol. 3, article 1, s. 1–16.
- 7 A.N. Goring-Morris, A. Belfer-Cohen, *Neolithization processes in the Levant: the outer envelope*, „Current Anthropology” 2011, vol. 52, no S4 (supplement: „The origins of Agriculture: new data, new ideas”), s. 195–208.

Obserwując także przebieg przemian wewnątrz kulturowych można wnioskować na temat stopniowego rozwoju stosunków wewnątrz poszczególnych grup ludzkich, prowadzących stopniowo, w późniejszych okresach, do kształtowania hierarchii oraz reguł życia społecznego, zarysowujących się już w okresie neolitycznym. Także własność przechodzi w tym okresie przewartościowanie. Wydaje się bowiem, że dochodzi do stopniowego powstawania własności grupowej<sup>8</sup>.

## Rozwój kultury natufijskiej

Kultura natufijska została po raz pierwszy wyodrębniona i wstępnie opisana w 1932 roku przez Dorothy Garrod<sup>9</sup>. Jednostkę tę dzieli się zwykle na trzy okresy. Ich datowanie nie jest jednolite, w niniejszej pracy został przyjęty system zaproponowany przez Goring-Morrisa i Belfer-Cohen (2011): 14900–13700 cal BP jest to wczesna faza, 13700–12750 cal BP dla okresu późnego oraz ostatni, schyłkowy w zakresie 12500–11750 cal BP. Wyznaczone daty pokrywają się także z podanymi w innych opracowaniach<sup>10</sup>.

Wydaje się, że społeczeństwo w okresie trwania kultury natufijskiej odznaczało się egalitarną strukturą<sup>11</sup>. Wskazuje na to szereg czynników. Jednym z nich jest sposób budowy domostw. Przede wszystkim należy podkreślić, że jest to jedna z pierwszych jednostek na tym terenie, w której odnotowano wznoszenie trwałych budowli z kamienia w celach mieszkalnych na szerszą skalę. Osiedla były małe, zajmowały przeciętnie obszar 0.01–0.2 ha<sup>12</sup>. Typowe zabudowania odkryto między innymi na stanowiskach: Wadi Hammeh 27 w Jordanii<sup>13</sup> oraz Huzuq Musa<sup>14</sup> na te-

<sup>8</sup> T. Woodin, D. Crook, V. Carpentier, *Community and mutual ownership*, Joseph Rowntree Foundation, 2010.

<sup>9</sup> O. Bar-Yosef, F. Valla, *The Natufian culture...*, *op. cit.*

<sup>10</sup> L.A. Maher *et al.*, *A unique...*, *op. cit.*; P. Smith, L.K. Horwitz, *Ancestors and inheritors...*, *op. cit.*

<sup>11</sup> A. Al-Shorman, A. Khwaileh, *Burial practices in Jordan from the Natufians to the Persians*, „Estonian Journal of Archaeology” 2011, vol. 15, no 2, s. 88–108.

<sup>12</sup> A. Gopher, S. Abbo, S. Lev-Yadun, *The „when”, the „where” and the „why” of the Neolithic revolution in the Levant*, „Documenta Praehistorica” 2001, vol. 28, s. 49–61.

<sup>13</sup> P.C. Edwards (red.), *Wadi Hammeh 27, an early Natufian settlement at Pella in Jordan*, Boston 2013.

<sup>14</sup> D. Rosenberg *et al.*, *Huzuq Musa – a preliminary report on the test excavation at a final Epipalaeolithic/PPNA site in the Jordan Valley*, „Paléorient” 2010, vol. 36, no 2, s. 189–204.

renach Izraela/Palestyny. Takie domy zakładane były na owalnym planie, o średnicy przeciętnie 2 do 4 metrów. Wewnątrz nich, w toku prac archeologicznych, odkryte zostały przedmioty codziennego użytku, takie jak: narzędzia kamienne, ozdoby z muszli, a także fragmenty kości zwierzęcych<sup>15</sup>. Oprócz takich budowli, w celach mieszkalnych wykorzystywano także jaskinie oraz terasy przed nimi. Przykłady pochodzą ze stanowisk: Shanidar w Iraku<sup>16</sup>, el-Wad<sup>17</sup> oraz Nahal Oren<sup>18</sup> na terenie Izraela.

Uwidaczniają się pewne różnice w strukturze osiedli. We wczesnym okresie natufianu domostwa jak i ich skupiska wydają się większe i możliwe, że służyły ludności przez cały rok. Natomiast w późniejszych fazach zauważono spadek rozmiarów osiedli, co było spowodowane głównie ekspansją na tereny dotychczas peryferyjne ze względu na suchszy klimat, takie jak Negew czy półwysep Synaj<sup>19</sup>. Możliwość osiedlania się na tych obszarach zaistniała przez zmiany klimatyczne, związane z okresem Młodszeo Dryasu, powodujące ochłodzenie i jednocześnie wzrost wilgotności<sup>20</sup>.

W przypadku pochówków widać pewne zmiany w toku rozwoju kultury natufijskiej. Przez cały okres trwania tej jednostki ciała składane były przeważnie w pozycji embrionalnej, częściej na boku niż na plecach. Co więcej, groby mogły być zarówno pojedyncze, jak i mnogie, a także pierwotne lub wtórne – ze wzrostem częstotliwości tych ostatnich w stronę schyłkowego natufianu<sup>21</sup>. Widoczne są także pewne strefy

---

15 D. Nadel, D. Rosenberg, *The final Epipalaeolithic/PPNA site of Huzuq Musa (Jordan Valley)*, [w:] O. Bar-Yosef, F. Valla (red.), *Natufian foragers in the Levant, Terminal Pleistocene Social Changes in Western Asia*, „Archaeological Series” 2013, vol. 19, s. 382–396.

16 R.S. Solecki, R.L. Solecki, A.P., Agelarakis, *The proto-neolithic cemetery in Shanidar Cave*, Texas A & M University Anthropology Series, 2004.

17 M. Veinstein-Evron, R. Yeshurun, D. Kaufman, E. Eckmeier, E. Boaretto, *New 14C dates for the early Natufian of el-Wad Terrace, Mount Carmel, Israel*, „Radiocarbon” 2012, vol. 54, no 3–4, s. 813–822.

18 A.N. Goring-Morris, A. Belfer-Cohen, *Neolithization processes in the Levant: the outer envelope*, „Current Anthropology” 2011, vol. 52, no S4 (supplement: „The origins of Agriculture: new data, new ideas”), s. 195–208.

19 P. Smith, L.K. Horwitz, *Ancestors and inheritors...*, *op. cit.*

20 T. Richter *et al.*, *Excavations at the Late Epipalaeolithic site of Shubayqa 1: preliminary report on the first season*, „Neo-Lithics” 2012, vol. 2/12, s. 3–14.

21 B.F. Byrd, C.M. Monahan, *Death, mortuary ritual and Natufian social structure*, „Journal of Anthropological Archaeology” 1995, vol. 14, s. 251–287.

występowań pochówków. Na terenie Galilei groby towarzyszyły osiedlom ludzkim, w Nahal Oren oraz Mallaha/Eynan wyróżnia się cmentarzyska, natomiast na stanowisku jaskiniowym Hayonim<sup>22</sup> warstwy osadnicze oraz sepulkralne były ułożone naprzemiennie. Zauważalny natomiast jest spadek liczebności wyposażenia grobowego. 23% pochówków z wczesnego okresu zawierało dary, natomiast w fazie późniejszej już tylko 1%<sup>23</sup>. W okresie trwania kultury natufijskiej tworzy się zwyczaj wyjmowania fragmentów szkieletów z grobów, często z zamiarem ponownego pochówku, prawdopodobnie z zachowaniem szczególnych rytuałów<sup>24</sup>. Zwyczaj ten był kontynuowany w PPNA<sup>25</sup>.

W grobach, oprócz szkieletów ludzkich, odkrywano także szczątki zwierząt. Przykłady mogą stanowić kości psów z Hayonim, Mallaha/Eynan, Shukba oraz el-Wad w Izraelu/Palestynie. Również pozostałości gazeli były znajdowane w Eynan/Mallaha, w tym wypadku kość czołowa wraz z rogami została przyłączona do ludzkiej czaszki<sup>26</sup>. Dalsze szczątki zwierząt były związane z dość tajemniczym pochówkiem kobiety w Hilazon Tachtit w Izraelu. W specjalnie przygotowanej jamie grobowej, obudowanej płytami wapiennymi, spoczywały: 50 skorup żółwi, dwie czaszki kun, pozostałości skrzydła orła, ogona tura, miednica lamparta, przedramię dzika, róg gazeli oraz kompletna ludzka stopa, należąca prawdopodobnie do mężczyzny. Kości zwierząt nie nosiły śladów skórowania, co jest rzadkie w kulturze natufijskiej. Natomiast skorupy żółwi mogą stanowić pozostałość uczyty. Za taką hipotezą przemawia ich liczba, a także ślady ognia oraz spiralne złamania na plastronach. Dodatkowo, osobę pochowaną w tym grobie czasem określa się mianem szamana i wskazuje się przy tym na możliwą, zarysowującą się, nierówność społeczną<sup>27</sup>.

22 G. Lengyel, F. Bocquentin, *Burials of Raqefet Cave in the context of the Late Natufian*, „Journal of the Israel Prehistoric Society” 2005, vol. 35, s. 271–284; A. Belfer-Cohen, *The Natufian graveyard in Hayonim Cave*, „Paleorient” 1988, vol. 14, no 2, s. 297–308.

23 P.C. Edwards (red.), *Wadi Hammeh 27...*, *op. cit.*

24 G. Lengyel, F. Bocquentin, *Burials...*, *op. cit.*; B.F. Byrd, C.M. Monahan, *Death...*, *op. cit.*

25 A. Al-Shorman, A. Khwaileh, *Burial practices...*, *op. cit.*

26 E. Tchernov, F.F. Valla, 1997. *Two new dogs and other Natufian dogs from the southern Levant*, „Journal of Archaeological Science” 1997, vol. 24, s. 65–95.

27 L. Grosman, N.D. Munro, A. Belfer-Cohen, *A 12000-year-old shaman burial from the southern Levant (Israel)*, PNAS 2008, vol. 105, no 46, s. 17665–17669; N.D. Munro, L. Grosman, *Early evidence (ca. 12000 B. P.) for feasting at a burial cave in Israel*, PNAS 2010, vol. 107, no 35, s. 15362–15366.

## Wpływ natufianu na przemiany związane z neolityzacją

Samo przejście między kulturą natufijską a Neolitu Preceramicznego A nie jest do końca wyjaśnione na podstawie dotychczasowych badań<sup>28</sup>.

Dość wyraźne są natomiast zmiany morfologiczne szkieletu. W porównaniu do populacji kebaryjskiej, osobniki związane z kulturą natufijską posiadają mniejsze zęby, a także wystąpił zauważalny wzrost gracylizacji, przede wszystkim w rejonie czaszki. W okresie Neolitu Preceramicznego A ten proces nadal postępował. Przemawia to za hipotezą ciągłości społecznej i kulturowej między Natufianem a PPNA. Wyrażone są także ślady silnego starcia na zębach, co wskazuje na dietę bogatą w produkty roślinne<sup>29</sup>. Potwierdza to ogólne założenie o wzroście wagi zbieractwa, z możliwym zapoczątkowaniem pierwszych prób w zakresie siania i zbierania, dzikich jeszcze, plonów. Natomiast sama domestyfikacja roślin zachodziła o wiele wolniej, niż opisywane zmiany kulturowe.

Trudne natomiast do oszacowania jest stopień zróżnicowania społecznego. W pracach archeologicznych zwykle wnioskuje się na ten temat na podstawie wzoru zachowań sepulkralnych, które w założeniu mają odzwierciedlać struktury wewnątrzgrupowe<sup>30</sup>. W takim wypadku społeczeństwo okresu kultury natufijskiej byłoby egalitarne: wszystkich obowiązywały podobne sposoby pochówku, nie wyróżnia się także szczególnie bogato wyposażonych grobów, poza jednym wyjątkiem. Dotychczas nie odkryto bowiem drugiego, podobnie obdarowanego pochówku, jak w Hilazon Tachtit. Istnieją dwie hipotezy dotyczące tego znaleziska. Jedna zakłada szczególną rolę tej kobiety w danej społeczności, często określaną wręcz mianem szamana<sup>31</sup>. Wówczas wszystkie dary, znalezione przy niej, odzwierciedlałyby zarówno wierzenia, jak i uczucia grupy wobec danej jednostki. Inna hipoteza zakłada niewystarczającą wiedzę w tym zakresie, wynikającą z niewystarczającego przebadania archeologicznego terenów lewantyńskich. Faktem jest jednak, że omawiany pochówek może stanowić wstęp do wzrastającego rozbitcia i strukturyzacji

28 D. Nadel, D. Rosenberg, *The final Epipalaeolithic...*, *op. cit.*

29 P. Smith, L.K. Horwitz, *Ancestors and inheritors...*, *op. cit.*

30 B. Boyd, *The Natufian burials from El-Wad, Mount Carmel: beyond issues of social differentiation*, „Journal of the Israel Prehistoric Society” 2001, vol. 31, s. 185–200.

31 L. Grosman, N.D. Munro, A. Belfer-Cohen, *A 12000-year-old shaman...*, *op. cit.*

społeczeństw, widoczny w późniejszych okresach neolitu, a zwłaszcza w epoce brązu.

W tym okresie zauważa się także zapoczątkowanie zwyczaju wyjmowania elementów szkieletu z grobu w celu ponownego pochówku. Wzmacniało to również poczucie przynależności poszczególnych członków do grupy. Takie samo znaczenie mogło mieć także wspólne spożywanie uczy nad grobem zmarłej z Hilazon Tachtit<sup>32</sup>. Wydaje się, że te zwyczaje miały silne powiązanie z kultem przodków, które w późniejszym okresie neolitu będzie wyrażane także za pomocą czaszek z twarzami modelowanymi w glinie<sup>33</sup>.

Także sposób wznoszenia domostw został przejęty, właściwie bez większych zmian, do kultury neolitu preceramicznego A. Na niektórych stanowiskach wręcz, jak na przykład Huzuq Musa w Izraelu, niemożliwe było dokładne oddzielenie warstw natufijskich od wczesnoneolitycznych<sup>34</sup>. Dopiero w okresie PPNB zaczęto wznosić budowle na planie prostokątnym<sup>35</sup>.

Wraz ze wstępną stabilizacją, związaną z trwalszym osadnictwem na danym terenie, najprawdopodobniej zaczęły także wykształcać się pojęcia, związane z własnością. Społeczności koczownicze posiadają ewentualnie jakieś przedmioty osobiste, natomiast w okresie formowania się neolitu, własność zaczęto także rozszerzać na ziemię. Możliwe, że początkowo pewien areal należał do ogółu wspólnoty, jednak z biegiem czasu własność uległa rozbiciu na poszczególne rodziny czy klany<sup>36</sup>.

## Rozwój sieci interakcji międzyludzkich

W kontekście Epipaleolitu ważna jest koncepcja wymiany wiedzy między poszczególnymi grupami. Za tą ideą przemawiają dwa rodzaje dowodów. Pierwszym jest powszechność typów narzędzi, nawet wśród dość oddalonych skupisk ludzkich. Znacznie upowszechniają się narzędzia

<sup>32</sup> *Ibidem*.

<sup>33</sup> E. Strouhal, *Five plastered skulls from Pre-Pottery Neolithic B Jericho: anthropological study*, „Paleorient” 1973, vol. 1, s. 231–247.

<sup>34</sup> D. Rosenberg *et al.*, *Huzuq Musa...*, *op. cit.*

<sup>35</sup> A.H. Simmons, M. Najjar, *Ghwair I: a small, complex neolithic community southern Jordan*, „Journal of Field Archaeology” 2006, vol. 31, no 1, s. 77–95.

<sup>36</sup> T. Woodin, D. Crook, V. Carpentier, *Community...*, *op. cit.*, s. 10.

mikrolityczne używane w oprawie. Wydaje się, że wymiana wiedzy zachodziła łącznie z wymianą różnych przedmiotów – jednym z nich są różnorodne muszle słonowodne<sup>37</sup>. Nawet na stanowiskach po wschodniej stronie Jordanu spotykane są: *Dentalium*, *Nassarius*, *Pyrene*, *Ancilla*, *Cerastoderma*, *Columbella*, *Cerithium*, *Mitrella*, *Antalis* i *Nerita*. Co ciekawe, niektóre z nich występują wyłącznie w Morzu Śródziemnym, jak *Cerastoderma* i *Mitrella*, natomiast *Ancilla* i *Nerita* są znajdowane jedynie w Morzu Czerwonym. Można zakładać samodzielne pozyskiwanie tych muszli, jednak społeczności łowiecko-zbierackie zwykle nie poruszają się liniowo. Z tego względu o wiele lepiej pasującą hipotezą jest założenie o wymianie między grupami<sup>38</sup>. Takie muszle natomiast były użytkowane, jak się wydaje, przede wszystkim jako ozdoby personalne. Duża część z nich posiada otworki, a także ślady po nanizaniu na sznurek. Niektóre mają także ślady czerwonej ochry, wskazujące być może na malowanie ciał tym barwnikiem bądź barwienie odzieży<sup>39</sup>.

W tym kontekście wydaje się zasadne podkreślać rozwój interakcji międzygrupowych, stopniowo przekształcających się, w późniejszych okresach, w sieć powiązań handlowych.

## Podsumowanie

Kultura natufijska, jako ostatnia jednostka epipaleolityczna<sup>40</sup>, bezsprzecznie wniosła istotny wkład w następujący po niej okres neolitu. Wiele ze zwyczajów, wprowadzonych w czasie jej trwania, zostało przejętych przez PPNA. Może to zatem przemawiać za ciągłością kulturową oraz społeczną między tymi dwoma jednostkami. Co więcej, świadczyć za tym mogą także zmiany w budowie szkieletu, kontynuowane na przestrzeni wspomnianych jednostek. Dopiero okres PPNB przerywa ten rozwój, powracając do bardziej masywnych form<sup>41</sup>.

37 T. Richter *et al.*, *Interaction before agriculture: exchanging material and sharing knowledge in the final Pleistocene Levant*, „Cambridge Archaeological Journal” 2011, vol. 21, no 1, s. 95–114; P.C. Edwards (red.), *Wadi Hammeh 27...*, *op. cit.*

38 *Ibidem*.

39 P.C. Edwards (red.), *Wadi Hammeh 27...*, *op. cit.*

40 L.A. Maher *et al.*, *A unique...*, *op. cit.*; D. Nadel, D. Rosenberg, *Late Natufian...*, *op. cit.*

41 P. Smith, L.K. Horwitz, *Ancestors and inheritors...*, *op. cit.*



Natomiast pod względem budowy domostw oraz wielu elementów kultury materialnej, natufian zdaje się stopniowo przechodzić w PPNA bez większych przemian. W niektórych wypadkach wręcz niemożliwym jest rozróżnienie budowli z poszczególnych okresów<sup>42</sup>.

Bazując na strukturze grobów wydaje się, że kulturę natufijską tworzyło egalitarne społeczeństwo. Poza jednym wyjątkiem grobu z Hilazon Tachit<sup>43</sup>, nie wyróżnia się pochówków o szczególnych cechach. Osobnicy zwykle byli składani na boku, rzadziej na plecach, w pozycji skurczonej w dość płytkich jamach, bądź zagłębieniach terenu. Dary grobowe składały się głównie z narzędzi kamiennych, muszli, czasem kości zwierzęcych<sup>44</sup>.

W tym czasie też prawdopodobnie dopiero zaczynało się formować pojęcie własności grupowej, ewoluującej w stronę osobistej<sup>45</sup>.

Tak więc, dla pełniejszego obrazu kulturowego na progu neolityzacji, warto zwrócić uwagę także na natufian, w którym wystąpiło wiele cech, zwykle uważanych za typowe dla neolitu. Zakładana „rewolucja neolityczna” nie przebiegła w sposób nagły, jednak wartość tego okresu powinna być podkreślona – to wtedy zostały stworzone fundamenty dla szybkiego rozwoju, prowadzącego do świata, jaki znamy.

## Bibliografia

- A. Al-Shorman, A. Khwaileh, *Burial practices in Jordan from the Natufians to the Persians*, „Estonian Journal of Archaeology” 2011, vol. 15, no 2, s. 88–108.
- O. Bar-Yosef, F. Valla, *The Natufian culture and the origin of the Neolithic in the Levant*, „Current Anthropology” 1990, vol. 31, no 4, s. 433–436.
- A. Belfer-Cohen, *The Natufian graveyard in Hayonim Cave*, „Paleorient” 1988, vol. 14, no 2, s. 297–308.
- A. Belfer-Cohen, N.A. Goring-Morris, *Becoming farmers: the inside story*. „Current Anthropology” 2011, vol. 52, Supplement 4, s. 209–220.

<sup>42</sup> D. Rosenberg *et al.*, *Huzuq Musa...*, *op. cit.*

<sup>43</sup> L. Grosman, N.D. Munro, A. Belfer-Cohen, *A 12000-year-old shaman...*, *op. cit.*; N.D. Munro, L. Grosman, *Early evidence...*, *op. cit.*

<sup>44</sup> G. Lengyel, F. Bocquentin, *Burials...*, *op. cit.*

<sup>45</sup> T. Woodin, D. Crook, V. Carpentier, *Community...*, *op. cit.*

- V. Childe, *Man makes himself*, London 1936.
- B. Boyd, *The Natufian burials from El-Wad, Mount Carmel: beyond issues of social differentiation*, „Journal of the Israel Prehistoric Society” 2001, vol. 31, s. 185–200.
- B.F. Byrd, C.M. Monahan, *Death, mortuary ritual and Natufian social structure*, „Journal of Anthropological Archaeology” 1995, vol. 14, s. 251–287.
- F. Covard, S. Shennan, S. Colledge, J. Conolly, M. Collard, 2008. *The spread of Neolithic plant economics from the Near East to Northwest Europe: a phylogenetic analysis*, „Journal of Archaeological Sciences” 2008, vol. 35, s. 42–56.
- B.S. Düring, *Breaking the bond: investigations the Neolithic expansion in Asia Minor in the seventh millenium BC*, „Journal of world prehistory” 2013, vol. 26, s. 75–100.
- P.C. Edwards (red.), *Wadi Hammeh 27, an early Natufian settlement at Pella in Jordan*, Boston, 2013.
- A. Gopher, S. Abbo, S. Lev-Yadun, *The „when”, the „where” and the „why” of the Neolithic revolution in the Levant*, „Documenta Praehistorica” 2001, vol. 28, s. 49–61.
- A.N. Goring-Morris, A. Belfer-Cohen, *Neolithization processes in the Levant: the outer envelope*, „Current Anthropology” 2011, vol. 52, no S4 (supplement: „The origins of Agriculture: new data, new ideas”), s. 195–208.
- L. Grosman, H. Ashkenazy, A. Belfer-Cohen, *The Natufian occupation of Nahal Oren, Mt. Carmel, Israel – the lithic evidence*, „Paléorient” 2005, vol. 31, no 2, s. 5–26.
- L. Grosman, N.D. Munro, A. Belfer-Cohen, *A 12000-year-old shaman burial from the southern Levant (Israel)*, PNAS 2008, vol. 105, no 46, s. 17665–17669.
- G. Lengyel, F. Bocquentin, *Burials of Raquetfet Cave in the context of the Late Natufian*, „Journal of the Israel Prehistoric Society” 2005, vol. 35, s. 271–284.
- L.A. Maher, J.T. Stock, S. Finney, J.J.N. Heywood, P.T. Miracle, E.B. Banning, *A unique human-fox burial from Pre-Natufian cemetery in the Levant (Jordan)*, PLoS ONE 2011, vol. 6, no 1, s. 1–10.
- N.D. Munro, L. Grosman, *Early evidence (ca. 12000 B. P.) for feasting at a burial cave in Israel*, „Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America” 2010, vol. 107, no 35, s. 15362–15366.

- D. Nadel, D. Rosenberg, *Late Natufian Nahal Oren and its satellite sites: some regional and ceremonial aspects*, „Before Farming” 2011, vol. 3, article 1, s. 1–16.
- D. Nadel, D. Rosenberg, *The final Epipalaeolithic/PPNA site of Huzuq Musa (Jordan Valley)*, [w:] O. Bar-Yosef, F. Valla (red.), *Natufian foragers in the Levant, Terminal Pleistocene Social Changes in Western Asia*, „Archaeological Series” 2013, vol. 19, s. 382–396.
- T. Richter, L. Bode, M. House, R. Iversen, A. Arranz Otaegui, I. Sachle, G. Thaarup, M.L. Tvede, L. Yeomans, *Excavations at the Late Epipalaeolithic site of Shubayqa 1: preliminary report on the first season*, „Neo-Lithics” 2012, vol. 2/12, s. 3–14.
- T. Richter, A.N. Garrard, S. Alloch, L. Maher, *Interaction before agriculture: exchanging material and sharing knowledge in the final Pleistocene Levant*, „Cambridge Archaeological Journal” 2011, vol. 21, no 1, s. 95–114.
- D. Rosenberg, R. Yeshurun, I. Groman-Yaroslavski, H. Winter, A. Zertal, R. Goodman, D. Nadel, *Huzuq Musa – a preliminary report on the test excavation at a final Epipalaeolithic/PPNA site in the Jordan Valley*, „Paléorient” 2010, vol. 36, no 2, s. 189–204.
- A.H. Simmons, M. Najjar, *Ghwair I: a small, complex neolithic community southern Jordan*, „Journal of Field Archaeology” 2006, vol. 31, no 1, s. 77–95.
- P. Smith, L. Kolska Horwitz, *Ancestors and inheritors: a bioanthropological perspective on the transition to agriculturalist in the Southern Levant*, [w:] Cohen M.N., Crane-Kramer G.M.M. (red.), *Ancient Health: Skeletal Indicators of Agricultural and Economic Intensification*, University Press of Florida, Gainesville 2007, s. 207–222.
- R.S. Solecki, R.L. Solecki, A.P., Agelarakis, *The proto-neolithic cemetery in Shanidar Cave*, Texas A & M University Anthropology Series, 2004.
- E. Strouhal, *Five plastered skulls from Pre-Pottery Neolithic B Jericho: anthropological study*, „Paleorient” 1973, vol. 1, s. 231–247.
- E. Tchernov, F.F. Valla, 1997. *Two new dogs and other Natufian dogs from the southern Levant*, „Journal of Archaeological Science” 1997, vol. 24, s. 65–95.
- M. Veinstein-Evron, R. Yeshurun, D. Kaufman, E. Eckmeier, E. Boaretto, *New 14C dates for the early Natufian of el-Wad Terrace, Mount Carmel, Israel*, „Radiocarbon” 2012, vol. 54, no 3–4, s. 813–822.
- T. Woodin, D. Crook, V. Carpentier, *Community and mutual ownership*, Joseph Rowntree Foundation 2010.

## ABSTRAKT

**NATUFIAN: KULTURA EPIPALEOLITYCZNA  
W DOBIE BLISKOWSCHODNIEJ NEOLITYZACJI**

Kultura natufijska stanowi bezpośrednie podłoże genetyczne dla PPNA (Kultury Neolitu Preceramicznego A) – jednostki wprowadzającej na szerszą skalę wykorzystywanie rolnictwa w celu zapewnienia pożywienia. Jako taka przedstawia również zapis przemian wewnątrzgrupowych, ukierunkowanych na zapewnienie ładu społecznego w osiadłych i coraz bardziej związanych z wybranym terenem ugrupowań ludzkich. Wydaje się, że właśnie wtedy zaczęło powstawać pojęcie własności- początkowo prawdopodobnie grupowej, a w dalszej kolejności również osobistej.

**SŁOWA KLUCZOWE:** natufian, PPNA, neolityzacja, rozwój społeczeństw, Bliski Wschód.

---